

OP WEG NAAR ÉÉN BREDE VOLKSPARTIJ?

J.W. van Deth, M.H. Leijenaar en K. Wittebrood

1. Inleiding

Lange tijd kon men ervan uitgaan dat de aanhang van politieke partijen min of meer vastlag en dat er duidelijke verschillen bestonden tussen de diverse partijen wat betreft de kenmerken van hun aanhang. De scheidslijnen tussen partijen zouden zijn 'bevoren' op basis van negentiende eeuwse, aan de opkomende industriële samenleving ontleende, maatschappelijke tegenstellingen. Vooral sociale klasse en geloofsovertuiging zijn daarbij relevant. Decennia lang zijn de partijverhoudingen in de meeste Europese landen bepaald door processen als natievorming en de transformatie van een agrarische naar een industriële samenleving. Daarbij zijn de op religie en landbezit gebaseerde scheidslijnen gaandeweg aangevuld en vervangen door tegenstellingen als die tussen confessioneel en niet-confessioneel en die tussen werkgevers en werknemers.¹

Ook de Nederlandse partijen zijn te typeren in sociaal-economische en confessionele termen. De SDAP is uiteraard direct voortgekomen uit het streven naar positieverbetering van het proletariaat en ook in de moderne sociaal-democratie (belichaamd in de PvdA) staan de minder geprivilegieerde groeperingen centraal. Datzelfde geldt voor partijen als de CPN, PSP en later Groen Links. Verder spreekt de confessionele achtergrond van het CDA voor zichzelf en zullen vooral ook partijen als de SGP en het GPV belang hechten aan de relatie tussen geloof en politiek. De typering van VVD en D66 zijn wat moeilijker te baseren op maatschappelijke scheidslijnen. Niettemin lijkt er weinig discussie over de stelling dat de VVD vooral gericht is op de sociaal-economisch sterkere groeperingen en D66 op de wat hoger opgeleide jonge volwassenen.

Het is niet moeilijk dergelijke karakterisering van partijen op te vangen in treincoupé's en aan de borreltafel. Daarbij gaat het echter om het *imago* van de partijen zoals dat in de publieke opinie opduikt. Impliciet lijkt te worden verondersteld dat bijvoorbeeld de PvdA opkomt of dient op te komen voor mensen met lage inkomens en de VVD voor de meer

welgestelden. Voor het beoordelen van de juistheid van dergelijke beeldvorming is een analyse noodzakelijk van de opstelling van de verschillende partijen in de politieke besluitvorming. Wij kiezen hier echter voor een andere benadering. In plaats van partijen te typeren op basis van hun standpunten of gedragingen, gebruiken we de *kenmerken van de kiezers* om een bepaalde partij te karakteriseren. Een partij is dan bijvoorbeeld een 'arbeiderspartij' als een relatief groot deel van de kiezers van die partij tot de lager betaalde arbeidskrachten behoort.

De negentiende eeuwse religieuze en sociale achtergrond van partijen is lange tijd tot uitdrukking gekomen in het stemgedrag. Nog steeds zijn sociaal-economische factoren van belang voor het gedrag van de kiezer,² maar de band van bepaalde bevolkingsgroepen met bepaalde partijen heeft aan duidelijkheid ingeboet. Het is de vraag of deze ontwikkeling gevolgen heeft voor de sociale en culturele scheidslijnen tussen partijen. Een antwoord hierop wordt bemoeilijkt doordat de gegevens over de correlatie tussen kenmerken van kiezers en stemgedrag niet direct bruikbaar zijn voor een oordeel over dergelijke scheidslijnen. Zelfs al zou bijvoorbeeld iedereen met een academische opleiding op D66 stemmen, dan nog behoeft die partij nog geen typische partij van academici te zijn als veel mensen met een andere opleiding eveneens hun stem op de Democraten uitbrengen. Een tweede argument betreft de verandering in de samenstelling van de bevolking. Het lijkt weinig zinvol te constateren dat de PvdA steeds minder kiezers heeft met een minimuminkomen, als niet bekend is op welke wijze het percentage werknemers onder de gehele bevolking is veranderd.

In deze beschouwing zullen de sociaal-economische en culturele scheidslijnen tussen partijen in Nederland in de laatste twee decennia worden geanalyseerd. Allereerst onderzoeken wij in paragraaf 2 of en in hoeverre de kiezers van de vier grote partijen in termen van sociaal-economische kenmerken meer op elkaar zijn gaan lijken (de convergentiethese) en of die achterbannen meer gelijkenis zijn gaan vertonen met de gehele bevolking (homogeniseringstheze). Dergelijke ontwikkelingen zouden immers de weg naar brede volkspartijen vrij kunnen maken. Vervolgens geven wij in paragraaf 3 en 4 een typering van de electorale aanhang van CDA, PvdA, VVD en D66, voor wat betreft de achtergrondkenmerken van deze kiezers, de politieke houdingen en de meningsvorming over drie politieke strijdpunten.

Wij beperken ons tot de vier grote partijen: CDA, PvdA, VVD en D66. Omdat juist zij op brede lagen van de bevolking mikken, zal het mogelijke verdwijnen van allerlei scheidslijnen vooral tot uitdrukking komen onder de achterban van deze partijen. De andere partijen richten zich meer op een specifieke categorie of presenteren zich als een 'getuigenispartij'. Doorgaans wijkt de aanhang van dergelijke partijen nogal af van de gehele bevolking.

Ondanks de beperking tot de vier grote partijen, wordt toch het overgrote deel van het electoraat in de analyses betrokken. In de verkiezingen voor de Tweede Kamer schommelde het totale aandeel voor deze partijen sinds het midden van de jaren zeventig zo rond de 90% van de stemmen.

2. Convergentie en homogenisering

2.1 Definitie

In 1966 lanceerde Kirchheimer zijn befaamde 'catch all'-these voor het typeren van de ontwikkelingen in politieke partijen.³ Centraal daarbij staat het idee dat partijen in moderne democratieën zich gaandeweg ontwikkelen tot volkspartijen met breed samengestelde verkiezingsprogramma's. Parallel aan dit proces worden partijen steeds aantrekkelijker voor verschillende categorieën van de bevolking. In plaats van woordvoerder van of voor een specifieke groepering te zijn (bijvoorbeeld voor arbeiders, katholieken of boeren), ontstaan er partijen die hun achterban recruterend uit vele bevolkingscategorieën. In Nederland is op diverse momenten getracht dergelijke brede volkspartijen op te richten. Bekende voorbeelden zijn het streven naar een 'doorbraak', direct na de Tweede Wereldoorlog, en de pogingen aan het begin van de jaren zeventig om een progressieve volkspartij op te richten. Ook de start van D66 als een 'bom onder het Nederlandse partijstelsel' past in dit beeld. Het meest bekende voorbeeld is uiteraard de samenvoeging van KVP, ARP en CHU tot het CDA. In hoeverre de PvdA en D66 bereid en in staat zijn in de jaren negentig een nieuwe progressieve partij te vormen, moet nog worden afgewacht.

Bij speculaties over fusies en de oprichting van nieuwe partijen gaat men ervan uit dat moderne partijen steeds minder gekenmerkt worden door onderling van elkaar verschillende, maar intern homogene achterbannen. Vaak wordt voetstoots aangenomen dat de kiezers van de diverse partijen steeds meer op elkaar zouden zijn gaan lijken. Met andere woorden: niet langer zijn bijvoorbeeld laag-opgeleiden en jongeren vooral te vinden onder de kiezers van de ene partij en hoog-opgeleiden bij een andere. Gaandeweg zouden dergelijke scheidslijnen zijn vervaagd, zodat zeker de grote politieke partijen nauwelijks nog van elkaar verschillen wat de sociaal-economische kenmerken van hun achterban betreft. Verschillen tussen partijen zouden vooral zijn te vinden als we de opvattingen van kiezers en niet hun positie in de samenleving in de analyse betrekken.

Op basis van deze interpretatie kunnen twee verwachtingen worden geformuleerd. De eerste is de *convergentie-these*, die inhoudt dat de verschillen tussen het electoraat van de diverse partijen steeds geringer worden als we kijken naar de sociaal-economische positie van hun

kiezers. De tweede verwachting impliceert het idee van convergentie, maar voegt daaraan toe dat de sociaal-economische samenstelling van het kiezerscorps van bepaalde partijen ook steeds meer gaat lijken op die van de gehele bevolking.⁴ Volgens deze *homogeniseringsthese* komt convergentie dus tot uitdrukking in het verdwijnen van specifieke kenmerken van de kiezersaanhang van de politieke partijen. Beide verwachtingen staan niet los van elkaar (homogenisering impliceert convergentie), maar zijn analytisch en theoretisch verschillend.

Een empirische toets van dergelijke homogeniserings- en convergentiethesen kan worden uitgevoerd met de beschikbare Nationale Kiezersonderzoeken.⁵ Deze bestanden omvatten de periode van 1971 tot en met 1989. Voor iedere partij kan nu worden nagegaan of de eigen achterban verschilt van de gehele bevolking als we kijken naar de verdelingen in opleidingsniveau, inkomen, leeftijd, geslacht, kerkelijkheid, urbanisatiegraad van de woonplaats en (subjectieve) sociale klasse. De aard van de mogelijke verschillen tussen de achterbannen van de partijen komt in de volgende paragraaf aan de orde.

Voor het vaststellen van verschillen in een bepaald kenmerk tussen de partijaanhang enerzijds en de gehele bevolking anderzijds, gebruiken wij een variant van de door Blau en Duncan gedefinieerde gelijkensmaat voor frequentieverdelingen.⁶ Teneinde te bepalen of de verdelingen van beroepen onder zonen gelijkvormiger zijn naarmate de beroepen van de vaders meer op elkaar lijken, sommeren zij de positieve verschillen tussen twee overeenkomstige cellen van twee rijen in een mobiliteitsmatrix. Voor ons probleem is er geen reden uitsluitend de positieve verschillen in de analyse te betrekken. In plaats daarvan bepalen wij de som van de absolute verschillen tussen de verdeling van een kenmerk onder de aanhang van een politieke partij en de verdeling van dat kenmerk onder de bevolking.⁷ Voor elk kenmerk op elk moment krijgen wij dan een coëfficiënt volgens de formule:

$$\text{gelijkenismaat } \delta_i = \sum_{j=1}^k \| P_{ij} - P_j \|$$

- waarbij:
- P_{ij} = percentage mensen onder de aanhang van partij i in categorie j (bijvoorbeeld 31% van de kiezers van deze partij heeft een laag opleidingsniveau);
 - P_j = percentage mensen onder de bevolking in categorie j (onder de gehele bevolking is het aantal mensen met een laag opleidingsniveau bijvoorbeeld 26%);
 - k = aantal categorieën van kenmerk j (de variabele opleiding kent vier niveaus).

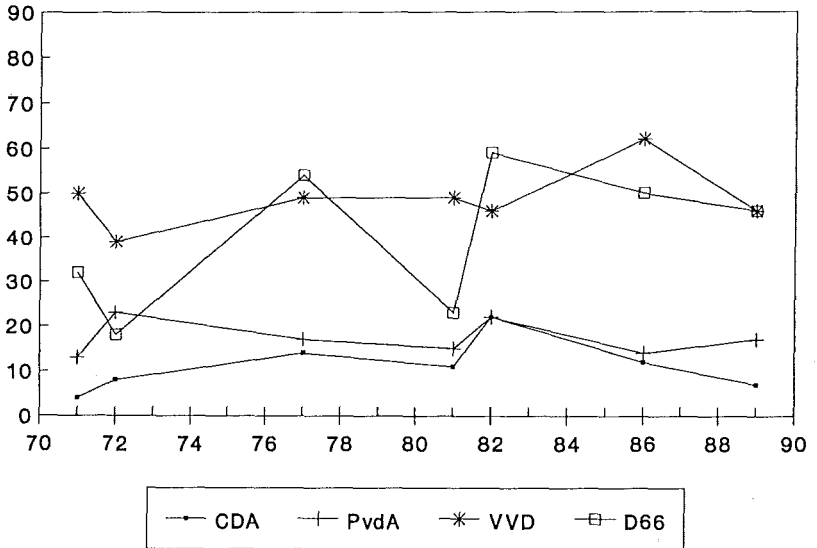
Deze maat geeft aan in welke mate de verdeling van de achterban van een partij - bijvoorbeeld wat betreft het opleidingsniveau - overeenkomt met die van de gehele bevolking. Als de gelijkenis perfect is, dan is de coëfficiënt gelijk aan nul. De maat stijgt als de verschillen tussen achterban en de bevolking toenemen. Een belangrijk voordeel van deze maat is de beperkte gevoeligheid voor systematische fouten en compositie-effecten. De indeling van de aanhang van partijen op basis van de verschillende kenmerken wordt immers vergeleken met de indeling onder de bevolking in de databestanden. Op die wijze zullen eventuele systematische fouten (bijvoorbeeld steekproefafwijkingen) en compositie-effecten (bijvoorbeeld de daling van het aantal laag-opgeleiden) in beide verdelingen worden aangetroffen en elkaar grotendeels neutraliseren bij het berekenen van de verschillscores. Bovendien vormt de hier gedefinieerde maat een samenvatting van de gelijkenis van de aanhang voor een bepaald kenmerk in één numerieke waarde (bijvoorbeeld de mate waarin de aanhang van de PvdA een afwijkend opleidingsniveau heeft). Andere maten - zoals bijvoorbeeld de 'index van partijkus' van Lijphart⁶ - zijn beperkt tot slechts één categorie van een kenmerk (bijvoorbeeld de mate waarin de laag-opgeleiden oververtegenwoordigd zijn onder de PvdA-aanhang).

Volgens de convergentie-these zouden de gelijkenismaten voor de verschillende partijen steeds minder van elkaar moeten gaan verschillen. Als de homogeniseringstheorie juist is, moet de convergentie bovendien tot uitdrukking komen in een dalende trend in de gelijkenismaten. Beide verwachtingen kunnen wij toetsen met het genoemde empirisch materiaal.

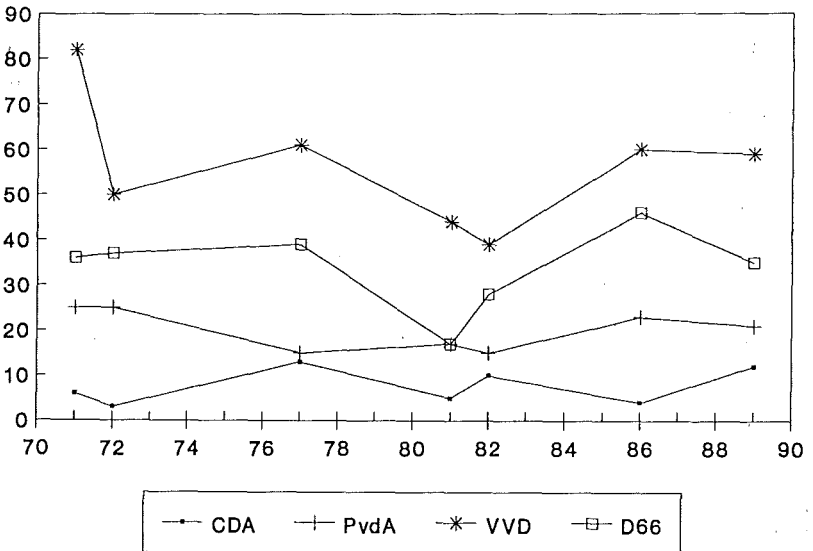
2.2 Resultaten

Voor de Nationale Kiezersonderzoeken van 1971, 1972, 1977, 1981, 1982, 1986 en 1989 zijn de gelijkenismaten berekend voor de kenmerken opleiding, inkomen, leeftijd, geslacht, kerkelijkheid, urbanisatiegraad van de woonplaats en (subjectieve) sociale klasse. Daarbij vatten wij de achterban van een partij op als de verzameling mensen die zeggen op een bepaalde partij te stemmen 'als er vandaag verkiezingen zouden zijn'. De resultaten zijn samengevat in de Figuren 1 tot en met 7. In deze grafieken zijn de gegevens opgenomen voor CDA (voor 1971 en 1972 zijn de gegevens van ARP, KVP en CHU gecombineerd), PvdA, VVD en D66. De X-as vermeldt de verkiezingsjaren, de Y-as de hoogte van de coëfficiënt.

Figuur 1. Opleiding

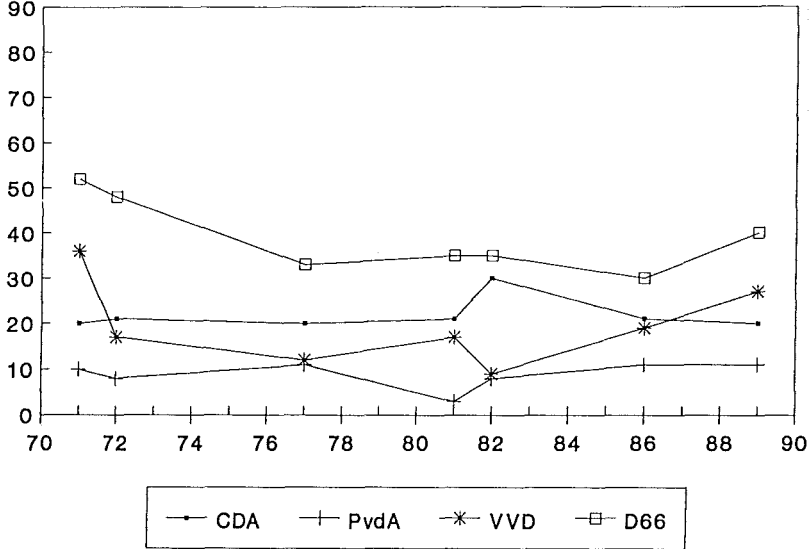

Figuur 2. Inkomen

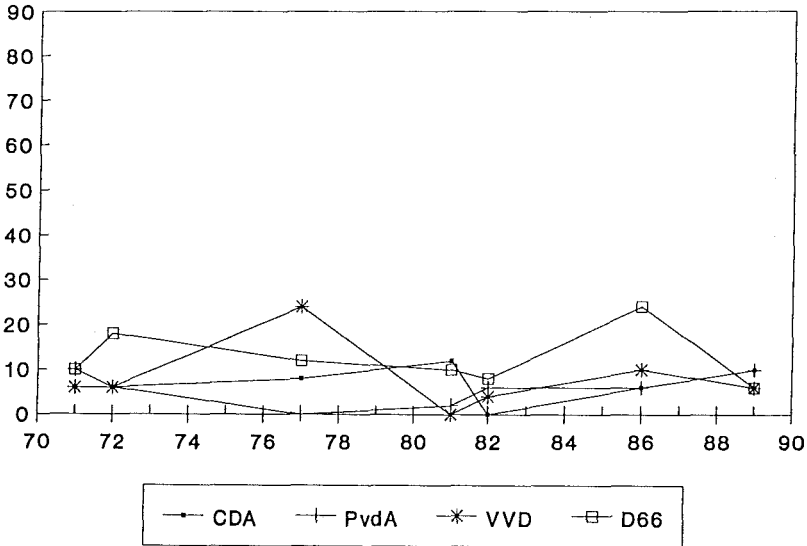

Volgens de convergentie-these moeten de coëfficiënten steeds minder van elkaar gaan verschillen. Deze verwachting blijkt nauwelijks steun te vinden in het empirisch materiaal. Weliswaar lijkt er sprake te zijn van een zekere convergentie in de jaren tachtig als wij kijken naar de verdelingen kerkelijkheid (Figuur 5) en sociaal-economische klasse

Figuur 3. Leeftijd

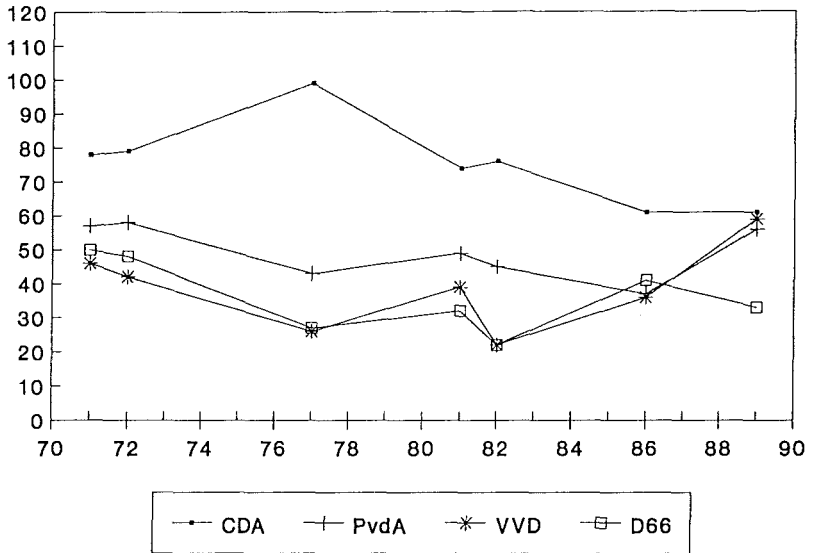
Figuur 4. Geslacht

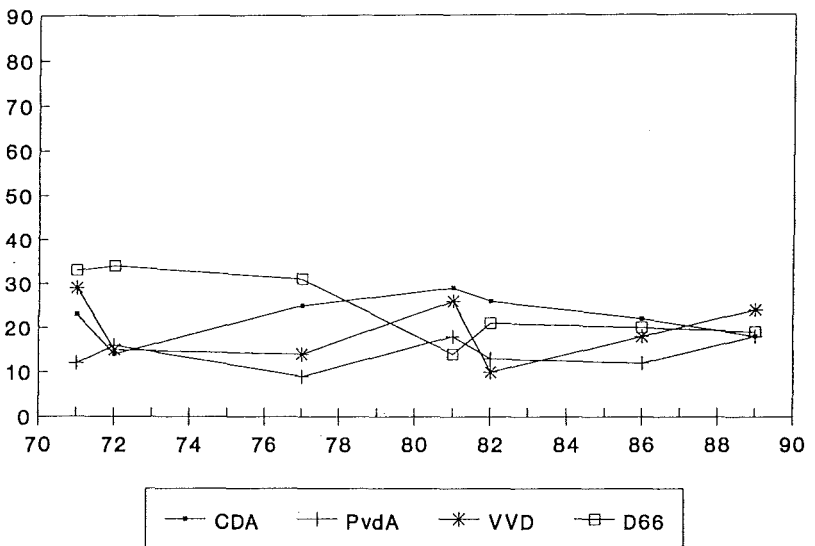
(Figuur 7). Ook de VVD blijkt de extreme positie op het gebied van de inkomensverdeling geleidelijk te hebben opgegeven (Figuur 2). Niettemin zijn er voor een algemene trend naar een zekere convergentie weinig of geen aanknopingspunten te vinden in deze uitkomsten.

Een soortgelijke conclusie kan ook worden opgesteld voor de homogeni-

Figuur 5. Kerkelijkheid

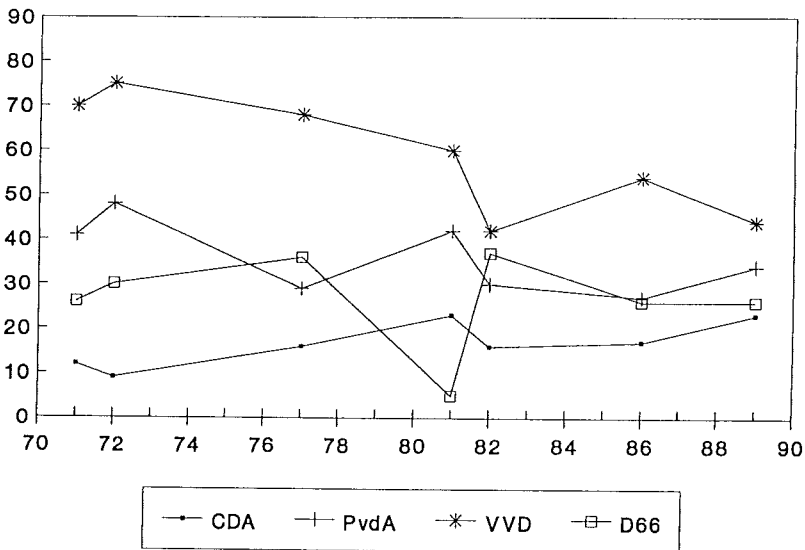

Figuur 6. Urbanisatiegraad

seringstheze. Als wij kijken naar kerkelijkheid, blijkt er een zekere daling van de lijnen op te treden (Figuur 5). Voor de overige kenmerken is er van een trendmatige afname van de gelijkenismaten geen spoor te vinden. Daarbij moet echter worden opgemerkt dat voor sommige partijen de gelijkenis met de gehele bevolking al zo groot was in het begin van de

Figuur 7. Subjectieve klasse

jaren zeventig, dat er nauwelijks reële mogelijkheden waren voor een verdere daling. Zo lijkt de inkomensverdeling van CDA-kiezers al zeer op die van alle kiezers (Figuur 2) en is de verdeling over leeftijdsgroepen onder de achterban van de PvdA al lang vrijwel identiek aan die van de gehele bevolking (Figuur 3). De man-vrouw verhouding blijkt in alle partijen goed overeen te komen met de gegevens voor alle kiezers.

Uit deze analyses blijkt dat vooral de PvdA en het CDA over een achterban beschikken waarvan de samenstelling wat betreft de kenmerken opleiding, inkomen, leeftijd en geslacht sterk overeenkomen met die van de gehele bevolking. De VVD-achterban wijkt vooral op het punt van de inkomensverdeling af van andere kiezers. Voor D66 zijn met name de verdelingen met betrekking tot opleiding en leeftijd afwijkend, terwijl de D66-kiezers ook afwijken van het electoraat als wij kijken naar kerkelijkheid, urbanisatiegraad van de woonplaats en (subjectieve) sociale klasse.

Uit deze exercities volgt de conclusie dat er van een duidelijke homogenisering of convergentie onder de aanhang van politieke partijen in Nederland in de laatste twee decennia over de hele linie nauwelijks sprake is. De PvdA en het CDA benaderen het beeld van een brede volkspartij, maar ook hier is deze gelijkenis beperkt tot enkele kenmerken. Voor de VVD en D66 geldt dat hun achterban opmerkelijke verschillen vertoont met de gehele bevolking.

3. Huidige electorale achterban

3.1 Sociaal-economische achtergrond

Nu duidelijk is dat de achterban van de diverse partijen onderling opmerkelijke verschillen vertoont en er van convergentie of homogenisering nauwelijks of geen sprake is, kunnen deze onderlinge verschillen nader worden bezien. Tot nu toe is uitsluitend vastgesteld dat er weinig overeenkomsten bestaan, maar is niet ingegaan op de aard van die verschillen. Zo ligt het voor de hand dat afwijkingen van het CDA en de PvdA op het punt van de urbanisatiegraad een gevolg zijn van het feit dat de linkse en onconfessionele kiezers disproportioneel in grote steden wonen, terwijl rechtse en confessionele kiezers overwegend in de kleine steden en op het platteland zijn te vinden. Beide onevenredigheden resulteren in een hoge score op de in de vorige paragraaf gehanteerde gelijkenismaat.

Voor het in kaart brengen van de verschillen tussen de aanhang van de diverse partijen, is opnieuw gebruikt gemaakt van de Nationale Kiezersonderzoeken. Voor de vier partijen is bezien welke kenmerken de kiezers vertonen als wij kijken naar opleiding, inkomen, leeftijd, geslacht, kerkelijkheid en urbanisatiegraad van de woonplaats. In aanvulling op deze kenmerken is verder ook gekeken naar hun dagelijkse bezigheden en naar hun (subjectieve) sociale klasse.

CDA-aanhang

Duidelijk is dat het CDA het moet hebben van de oudere kiezers: de laatste twintig jaar is steeds bijna 40% van de aanhang ouder dan 55 jaar. Onder de CDA-kiezers zijn ook veel mensen met een uitgebreide lagere opleiding. De oververtegenwoordiging van dit opleidingsniveau is echter vrij recent. In de jaren zeventig en aan het begin van de jaren tachtig waren kiezers met alleen een lagere opleiding oververtegenwoordigd. Hoewel het gemiddelde opleidingsniveau in alle partijen duidelijk is gestegen, heeft alleen onder de CDA-aanhang een verschuiving plaatsgevonden waarbij de laatste jaren een ander opleidingsniveau is oververtegenwoordigd. Tot het CDA behoren verder betrekkelijk veel gepensioneerden, huisvrouwen en huismannen. Met name CDA-kiezers werkzaam in overheidsdienst zijn ondervertegenwoordigd. De achterban van het CDA heeft gemiddeld een redelijk inkomen; 60% van de CDA-kiezers verdient meer dan 30.000 gulden en de helft daarvan verdient zelfs meer dan 45.000 gulden per jaar. Veel CDA-kiezers rekenen zichzelf tot de gewone middenklasse. Hoewel een vrij hoog percentage van elke partij zich tot deze sociale klasse rekent, is deze categorie met ruim 60% oververtegenwoordigd in het CDA. De CDA-kiezer is relatief

vaak woonachtig op het (verstedelijkt) platteland. Het gedeelte van de aanhang dat hier woont is de laatste twintig jaar vrij stabiel: ongeveer 40 à 50%. De religieuze achtergrond van de CDA-aanhang zal niet veel verbazing oproepen. Bijna 60% van de aanhang van deze christelijke partij bezoekt minstens éénmaal per maand een kerkdienst. In de jaren zeventig was dit nog ruim 80%. Daarentegen blijkt ook dat in 1989 bijna een kwart van de CDA-kiezers (vrijwel) nooit in de kerk komt. Dit was in de jaren zeventig slechts 5%. Ondanks deze verschuivingen in de CDA-aanhang blijven de 'trouwe kerkgangers' oververtegenwoordigd.

PvdA-aanhang

De PvdA is een partij voor alle leeftijden, zoals ook al bleek uit Figuur 3. De leeftijdsopbouw van deze partij komt redelijk overeen met die van de gehele bevolking. Anders is het gesteld met de gevolgde opleiding van de sociaal-democraten. Onder de PvdA-kiezers zijn veel mensen met een lagere opleiding. Ruim de helft heeft niet meer dan MAVO, MULO of MEAO gevolgd. Hoewel de PvdA hiermee nog steeds een partij van de lager opgeleiden is, is hun aandeel aanzienlijk afgenomen. Begin jaren zeventig waren bijna alle PvdA-kiezers lager opgeleid. Dit was begin jaren tachtig afgenomen tot driekwart. De achterban van de PvdA heeft relatief een laag inkomen. Ruim de helft van haar kiezers verdient minder dan 30.000 gulden per jaar, hetgeen niet zo verwonderlijk is gezien het relatief hoge aantal arbeidsongeschikten en werklozen onder de PvdA-aanhang. Kiezers werkzaam bij de overheid zijn in de PvdA oververtegenwoordigd. Hoewel veel PvdA-kiezers zichzelf tot de gewone middenklasse rekenen, is de arbeidersklasse binnen deze partij in 1989 nog steeds oververtegenwoordigd. Het aandeel 'arbeiders' is de laatste twintig jaar wel afgenomen. Bestond in 1971 de PvdA-aanhang nog voor twee derde uit mensen die zichzelf tot de arbeidersklasse rekenden; in 1989 was dit gedaald tot bijna 40%. Wat de PvdA-aanhang verder typeert is dat de kiezers relatief vaak woonachtig zijn in middelgrote en grote steden. Ongeveer de helft woont in deze verstedelijkte gebieden. Tot slot is de PvdA-kiezer doorgaans niet-kerkelijk: de sociaal-democratische aanhang bestaat voor 70% uit kiezers die (vrijwel) nooit een kerkdienst bezoeken. Hiermee is deze groep ruimschoots oververtegenwoordigd in vergelijking met de bevolking.

VVD-aanhang

Onder de VVD-aanhang zijn relatief veel kiezers tussen de 36 en 55 jaar die relatief hoog zijn opgeleid. Driekwart van de VVD-kiezers heeft een middelbare of hogere opleiding. Evenals bij de PvdA is de samenstelling van de VVD-aanhang in dit opzicht aanzienlijk veranderd. In 1971 had

namelijk 'slechts' 10% van de aanhang een middelbare of hogere opleiding gevolgd (ook toen waren deze categorieën overigens oververtegenwoordigd). In vergelijking met de overige partijen behoren tot het VVD-electoraat relatief veel mensen werkzaam in het bedrijfsleven. Ook zelfstandigen zijn in deze partij oververtegenwoordigd. De VVD-kiezer rekent zichzelf veelal tot de hogere sociale klasse of de hogere middenklasse. Slechts 10% van de VVD-kiezers vond zichzelf in 1989 behoren tot de arbeidersklasse. Met name in de jaren zeventig was onder de VVD-aanhang ook de gewone middenklasse oververtegenwoordigd. Naast het opleidingsniveau en de (subjectieve) sociale klasse, ligt ook het inkomen van de VVD-aanhang hoger dan dat van de CDA- en de PvdA-achterban. 55% van de VVD-kiezers heeft een inkomen boven de 45.000 gulden per jaar; 80% zit boven de 30.000 gulden. Deze afwijkingen bleken ook al uit Figuur 2. Verder woont de achterban van de VVD relatief vaak in kleine steden en in zogenaamde forensengemeenten. Op het platteland en in de grote steden zijn zij ondervertegenwoordigd. Tot slot de kerkelijkheid van de liberale aanhang. 90% van de VVD-kiezers bezoekt hoogstens enkele malen per jaar een kerkdienst. Ruim 70% van hen bezoekt (vrijwel) nooit een dergelijke bijeenkomst.

D66-aanhang

De aanhang van D66 is jong: ruim 50% van deze kiezers is jonger dan 35 jaar, 80% van hen is jonger dan 45 jaar. Verder is de D66-aanhang hoog opgeleid. Net als bij de liberalen heeft driekwart een middelbare of hogere opleiding. Van de D66-kiezers is zelfs meer dan een derde hoog opgeleid, terwijl dit bij de VVD 'slechts' een kwart is. Ondanks hun hogere opleiding verdienen D66-kiezers minder dan de VVD-kiezers. Driekwart van de D66-achterban verdient meer dan 30.000 gulden per jaar en 35% verdient 45.000 gulden per jaar of meer. D66-kiezers werkzaam bij de overheid of in het bedrijfsleven zijn oververtegenwoordigd. Werkzoekenden, huisvrouwen en huismannen komen wij minder vaak tegen onder de D66-aanhang. De D66-kiezer rekent zichzelf relatief vaak tot de hogere middenklasse. Ook in de hogere sociale klasse was de Democraat in 1989 iets oververtegenwoordigd. In voorgaande jaren beschouwde de achterban van D66 zich ook relatief vaak tot de gewone middenklasse. Net als de PvdA-kiezer woont de D66-kiezer relatief vaak in de grote steden en bezoekt hij of zij (vrijwel) nooit een kerkdienst.

3.2 Politieke houdingen

De electoraten van de diverse partijen blijken in sociaal-economisch opzicht nogal van elkaar te verschillen. Voor de politieke verhoudingen is

tevens de vraag van belang in hoeverre de politieke houdingen van de aanhang uiteenlopen. Op drie wijzen kunnen deze verschillen worden gemeten.

Traditioneel spelen in Nederland religie en confessionalisme een belangrijke rol. Onder dat laatste verstaat men niet zozeer de aard of de inhoud van allerlei religieuze stromingen, maar de opvattingen over de rol die religieuze factoren dienen te spelen in de politiek. Aan de hand van de antwoorden op de vraag of partijen, vakbonden, scholen en omroeporganisaties moeten zijn gebaseerd op godsdienst, kan een schaal worden geconstrueerd van niet-confessioneel tot sterk confessioneel.⁹ Een tweede registratie van politieke oriëntaties kan plaatsvinden met behulp van de begrippen links en rechts. Globaal kan men stellen dat het begrip links verwijst naar opvattingen waarin sociale gelijkheid en het streven naar verandering worden geaccentueerd, terwijl bij het begrip rechts de nadruk ligt op het bestaande. Zonder nadere toelichting is aan de respondenten gevraagd zich te plaatsen op een lijn van links (1) naar rechts (10). Aan de hand van deze 'links-rechts-plaatsing' krijgt vervolgens ieder respondent een aanduiding als links, gematigd links, gematigd rechts en rechts.

De derde benadering behelst het meten van de waardenoriëntatie. Hierbij wordt uitgegaan van het idee dat mensen een zeker niveau van materiële welvaart gaandeweg vanzelfsprekend zijn gaan vinden en nu meer prioriteit toekennen aan ontplooiing, emancipatie en democratisering. Op grond van de door hen gestelde prioriteiten kunnen de respondenten worden getypeerd als materialistisch, gematigd materialistisch, gematigd post-materialistisch en post-materialistisch.¹⁰

CDA-aanhang

De CDA-aanhang bestaat allereerst uit mensen met een relatief hoge score op de schaal voor confessionalisme. Dat is weinig verbazingwekkend, gezien het al eerder geconstateerde feit dat er ook veel kerkelijke kiezers onder de aanhang van deze partij zijn te vinden. Interessanter zijn de verdelingen voor links-rechts-plaatsing en waarde-oriëntatie. Hoewel het CDA zich graag afficheert als een middenpartij ('wij buigen niet naar links en niet naar rechts'), blijkt duidelijk dat de overgrote meerderheid van de aanhangers van deze partij zichzelf rekent tot het rechtse deel van het continuüm. Circa de helft van de bevolking typeert zichzelf als rechts, terwijl dat voor de CDA-aanhang 77% is. Bij waarde-oriëntaties valt de ondervertegenwoordiging van de post-materialisten op. Deze verschillen zijn echter veel beperkter dan bij links-rechts-plaatsing het geval is. De CDA-aanhang is vooral confessioneel, rechts en enigszins materialistisch.

PvdA-aanhang

De links-rechts-plaatsing springt ook het meest in het oog als wij de sociaal-democraten bekijken. Ruim de helft van de PvdA-aanhang kiest een positie links op het continuüm, terwijl er nauwelijks aanhangers zijn met een rechtse voorkeur. Ook op basis van de (lage) score op de confessionalisme-schaal is duidelijk waar de opvattingen van de PvdA-kiezers naar uitgaan: veel van hen staan afwijzend tegenover een grote rol van religieuze opvattingen in de samenleving. Verder is de verdeling op basis van waarde-oriëntaties van de PvdA-aanhang in grote lijnen gelijk aan die onder de gehele bevolking.

VVD-aanhang

Net als de sociaal-democraten staan de liberalen overwegend afwijzend tegenover confessionele denkbeelden. Zoals te verwachten is, vormen de links-rechts-plaatsing en de waarde-oriëntaties van de PvdA-aanhang en die van de VVD min of meer elkaars spiegelbeeld. De aanhangers van de VVD zien zichzelf vooral als gematigd rechts of rechts. Opmerkelijk zijn de geringe verschillen in dit opzicht tussen VVD- en CDA-kiezers: de liberalen rekenen zich voor 87% tot het rechtse deel van het continuüm en de christen-democraten voor 77%. Daarentegen is de VVD overwegend materialistisch georiënteerd en ontbreken de post-materialisten vrijwel geheel.

D66-aanhang

De aanhang van D66 blijkt niet erg geporteerd voor confessionele denkbeelden, al is van een sterke afwijzing van dergelijke opvattingen evenmin sprake. Ook hier wordt het beeld duidelijker als wij naar links-rechts-plaatsing en waarde-oriëntaties kijken. De aanhang van D66 onderscheidt zich van de sociaal-democraten door een minder linkse opstelling. Ruim de helft van de Democraten beschouwt zichzelf als gematigd links, terwijl een vergelijkbaar aandeel van de sociaal-democraten zich nu juist links plaatst. Daarentegen spreken de Democraten wat duidelijker dan de PvdA-kiezers hun voorkeur uit voor post-materialistische denkbeelden. Dit laatste punt vormt ook een opvallend verschil tussen de D66-aanhang en die van de VVD. Voorzover de Democraten zichzelf beschouwen als 'linkse liberalen', dient daaraan te worden toegevoegd dat het hier evenzeer gaat om 'post-materialistische liberalen'. Op basis van de cijfers kan wellicht beter worden gesproken van 'post-materialistische sociaal-democraten'.

Op grond van het bovenstaande is duidelijk dat vrijwel alle partijen te

Tabel 1: Typologie van de partijaanhang, 1989

kenmerk	CDA	PvdA	VVD	D66
opleidingsniveau	uitgebreid lager onderwijs	lager onderwijs	middelbaar en hoger onderwijs	middelbaar en hoger onderwijs
inkomen	-	f30.000, = en lager	f45.000, = en hoger	f30.000, = en hoger
leeftijd	55 jaar en ouder	-	36-55 jaar	45 jaar en jonger
geslacht	vrouw	man	man	man
kerkelijkheid	bezoekt minstens één keer per maand de kerk	bezoekt vrijwel nooit de kerk	bezoekt vrijwel nooit de kerk	bezoekt vrijwel nooit de kerk
urbanisatiegraad	(verstedelijkt) platteland	middelgrote en grote steden	forensengemeenten en kleine steden	middelgrote en grote steden
subjectieve klasse	gewone middenklasse	arbeidersklasse	hogere middenklasse en hogere klasse	hogere middenklasse en hogere klasse
confessionalisme	confessioneel	onconfessioneel	onconfessioneel	onconfessioneel
links-rechts zelfplaatsing	rechts	links	rechts	gematigd links
(post)materialisme	(gematigd) materialistisch	-	materialistisch	postmaterialistisch

Opmerking: de cellen geven aan welke categorieën zijn oververtegenwoordigd als de aanhang van een partij vergeleken wordt met het gehele electoraat.

typeren zijn op grond van de diverse sociale en culturele factoren. In Tabel 1 zijn deze kenmerken samengevat. Met betrekking tot de sociale factoren kan geconcludeerd worden dat vooral opleiding, (subjectieve) sociale klasse en het inkomen van kiezers van belang zijn voor het maken van een onderscheid tussen de electoraten van de verschillende partijen. Bij het typeren van de aanhang op grond van culturele factoren blijkt vooral de relevantie van de links-rechts voorkeur. Waarde-oriëntaties en confessionele denkbeelden zijn in mindere mate van belang.

4. Strijdpunten

In een typering van de achterban hoort ook de vraag thuis in hoeverre er overeenkomsten of verschillen zijn in opvattingen over een aantal strijdpunten. Standpunten inzake politieke issues zijn immers gerelateerd aan houdingen en sociale posities van de kiezers. Voor drie strijdpunten waarnaar is gevraagd in de Nationale Kiezersonderzoeken, is onderzocht welke meningen de aanhangers van de vier partijen er op nahouden. Het betreft het probleem van het al dan niet (wettelijk) verbieden van abortus, van het wel of niet uitbreiden van het aantal kerncentrales en van de wenselijkheid van het groter of juist kleiner worden van inkomensverschillen.

CDA-aanhang

Het feit dat de (rooms-katholieke) kerk een tegenstander is van legalisering van abortus, klinkt door in de mening van de overwegend religieuze CDA-kiezers. De CDA-aanhang keert zich in alle onderzochte verkiezingsjaren in vergelijking met het gehele electoraat vaker tegen legalisering van abortus. Het percentage tegenstanders neemt echter in elk onderzocht verkiezingsjaar af. In 1977 verklaarde 46% van de CDA-kiezers zich tegen legalisering, in 1989 was dat 29%. Daarnaast steeg de groep CDA-ers die van mening is dat 'de vrouw beslist', van 21% in 1977 naar 35% in 1989. Het feit dat een toenemend aantal CDA-kiezers niet-gelovig is, speelt hierbij ongetwijfeld een rol.

Bij de opvattingen inzake inkomensnivellering tendeert de CDA-aanhang enigszins in de richting van een grotere inkomensgelijkheid. Was in 1977 nog 20% van de CDA-ers voor het groter worden van inkomensverschillen, in 1989 was dat percentage gedaald naar 9%. De overgrote meerderheid van de CDA-kiezers neemt bij dit issue echter een middenpositie in.

Wat betreft het aantal kerncentrales, spreken steeds meer CDA-aanhangers zich tegen uitbreiding uit. In 1977 was dat 31%, in 1989 48%. Dit percentage blijft echter achter bij dat van het gehele electoraat (57%).

PvdA-aanhang

De PvdA-aanhang is in belangrijke mate vóór legalisering van abortus: in 1989 is driekwart van mening dat abortus een zaak is waarover vrouwen zelf dienen te beslissen. Vergelijkbare percentages vinden wij in eerdere verkiezingsjaren. Met betrekking tot dit issue is de PvdA-aanhang duidelijk progressiever dan het gehele electoraat, zij het wat minder progressief dan de aanhang van VVD en D66.

Anders ligt dat bij inkomensnivellering. Op dit punt neemt een grote meerderheid van de sociaal-democraten een meer progressief standpunt in: in de vijf laatste verkiezingsjaren ligt het percentage PvdA-kiezers dat van mening is dat de inkomensverschillen kleiner moeten worden tussen de 60 en 67%.

Bij de meningsvorming inzake de uitbreiding van de kerncentrales doet zich een identieke situatie voor. Veel meer dan het gehele electoraat vindt de PvdA-aanhang dat er géén uitbreiding van het aantal kerncentrales moet plaatsvinden. Dit percentage is in de loop der tijd gestegen: was in 1977 bijna de helft tegen uitbreiding, in 1989 was dat bijna driekwart. Onder de sociaal-democraten zijn de tegenstanders dus duidelijk oververtegenwoordigd.

VVD-aanhang

De overgrote meerderheid van de VVD is van mening dat abortus gelegaliseerd moet worden: in 1989 meent 77% van de liberale kiezers dat 'de vrouw moet beslissen'. In 1977 was 47% deze mening toegedaan, hetgeen ongeveer overeenkwam met het landelijke percentage (43%).

Een veel extremere positie neemt de VVD-aanhang in met betrekking tot de inkomensnivellering. Hierin wijkt zij in alle verkiezingsjaren duidelijk af van het electoraat. Zo vindt in 1989 een derde van de aanhang dat inkomensverschillen groter zouden moeten worden (tegenover 13% van het landelijke kiezerscorps) en slechts 12% vindt dat de verschillen kleiner dienen te zijn (tegenover 41% van alle kiezers).

De VVD-aanhang is vaker dan het gehele electoraat voorstander van uitbreiding van kerncentrales. In 1989 sprak 27% van de liberalen zich hiervoor uit (tegen 13% van alle kiezers).

D66-aanhang

In vergelijking met het landelijke electoraat zijn de kiezers van D66 in overgrote meerderheid voorstander van legalisering van abortus. In 1989 was slechts 6% van de D66-kiezers tegen legalisering. Vergelijkbaar lage percentages zien wij in de overige verkiezingsjaren.

D66-kiezers nemen een duidelijke middenpositie in voor wat betreft de

nivellering van inkomens. De meerderheid vindt dat de inkomensverschillen in Nederland niet groter, maar ook niet kleiner moeten worden. Hierin komt de mening van de D66-aanhang goed overeen met die van alle kiezers.

Minder duidelijk dan de PvdA-aanhang keren de D66-kiezers zich tegen uitbreiding van kerncentrales. In 1989 was 59% tegenstander.

Ook voor wat betreft de meningsvorming inzake een aantal strijdpunten, blijven er verschillen tussen de achterbannen bestaan, zij het voor sommige partijen minder duidelijk. Zo blijft een derde van de VVD-aanhang van mening dat inkomensverschillen groter moeten worden. Anderzijds is vooral de aanhang van het CDA gematigder in haar opstelling geworden met betrekking tot legalisering van abortus, uitbreiding van het aantal kerncentrales en nivellering van inkomens.

5. Slot: Nederland op weg naar een één-partijstelsel?

Het samengaan van CPN, PPR, PSP en EVP in Groen Links en het door de opiniepeilingen voorspelde grote stemmenverlies van de PvdA heeft de discussie weer doen oplaaien over de wenselijkheid van het vormen van één progressieve volkspartij. Een partij waarin allen met linkse opvattingen, ongeacht hun sociale positie, zich kunnen vinden. Een tweede discussie die de laatste tijd wordt gevoerd is die over het vermeende afnemende belang van partijen. Dit debat spitst zich vooral toe op het niet meer adequaat vervullen van belangrijke functies door de politieke partijen. De partij als intermediair tussen overheid en kiezer zou hebben afgedaan, opiniepeilingen en televisie zouden deze communicatiefunctie hebben overgenomen. Ook de aggregatiefunctie - het integreren van wensen en verlangens van de burgers op basis van ideologische beginselen in een samenhangend verkiezingsprogramma - zou niet meer naar behoren worden vervuld. De politieke partijen zouden ideologisch nauwelijks meer van elkaar verschillen en de kiezer geen reële keus meer bieden.¹¹ De historicus Oerlemans spreekt in dit verband over het Nederlandse politieke stelsel als een 'één-partijstelsel'. Partijen kunnen volgens hem net zo goed fuseren, want veel - ideologische - verschillen zijn er niet meer.¹²

In beide discussies vormt de partij het uitgangspunt. Maar hoe zit het met de kiezer? Zijn de partijen in de ogen van de kiezer inderdaad nagenoeg identiek, of is voor de kiezer de PvdA nog steeds een partij die opkomt voor de lager betaalden in de samenleving, de VVD de partij voor de hogere inkomens en D66 de partij voor de hoger opgeleiden? De verwachting is dat wanneer kiezers geen verschillen meer tussen partijen zien, de electoraten van die partijen grote overeenkomsten zullen vertonen in bijvoorbeeld sociale positie, politieke houdingen en

meningsvorming.

Uit de analyses in dit artikel blijkt dat de scheidslijnen tussen de partijen nog altijd duidelijk aanwezig zijn. De PvdA wordt nog steeds gekenmerkt door kiezers met een lage sociaal-economische status en een linkse positionering, terwijl voor de VVD in beide opzichten het tegendeel geldt. Religie is voor de CDA-aanhang nog immer karakteristiek en de D66-aanhang kan worden gekenschetst als 'post-materialistische linkse liberalen'. Ook verschillen de kiezers nogal van mening over enkele strijdpunten. Daarbij valt op dat de CDA-aanhang in de loop der tijd zich iets progressiever is gaan opstellen. Voor het overige blijken de meeste meningsverschillen zich echter te handhaven. Zo blijft vergroting van de inkomensverschillen een belangrijke zaak voor de VVD-aanhang, terwijl de PvdA-aanhang daar fel tegen is.

Uitgaande van de sociaal-economische kenmerken en de politieke houdingen en opvattingen van de aanhang van de vier grote partijen, is er nog lang geen sprake van een één-partijstelsel. Het ligt meer voor de hand te filosoferen over een bestel met twee brede volkspartijen; één voor de linkse en één voor de rechtse kiezers. Deze mogelijkheid lijkt zich eerder aan de linkerkant te kunnen voordoen dan aan de rechterzijde, alwaar de verschillen tussen liberalen en confessionelen aanzienlijk groter zijn.

noten

1. Zie voor deze ontwikkelingen het overzicht in J.E. Lane, S.O. Ersson, *Politics and society in Western Europe*, London, 1991, 15 e.v.
2. J. van Deth, M.H. Leijenaar en K. Wittebrood, 'Sociaal-economische positie bepaalt kiesgedrag', in: *Namens*, 6 (1991), 4, (juni/juli), 19-25.
3. O. Kirchheimer, 'The transformation of Western European party systems', in: J. LaPalombara en M. Weiner, eds., *Political parties and political development*, Princeton, 1966.
4. Met de term 'de gehele bevolking' wordt hier bedoeld op de bevolking van 18 jaar en ouder.
5. Deze onderzoeken worden vanaf 1971 vlak vóór en vlak ná de Tweede Kamerverkiezingen gehouden onder een representatief deel van de Nederlandse bevolking (panel).
6. P.M. Blau, O.D. Duncan, *The American occupational structure*, New York, 1967, 67.
7. Zie voor een bespreking van de eigenschappen van een dergelijke coëfficiënt J.W. van Deth, *Politieke waarden*, Amsterdam, 1984, 102-103.
8. A. Lijphart, *Verzuiling, pacificatie en kentering in de Nederlandse politiek*, Amsterdam, 1968.
9. Zie voor de precieze constructie van deze meting C. van der Eijk, B. Niemöller en A.Th.J. Eggen, *Dutch Parliamentary Election Study 1981*,

Amsterdam, 1981, 442.

10. S.H. Barnes, M. Kaase et al., *Political action*, London, 1979, 564-565.

11. Zie voor een samenvatting van deze kritiek R. A. Koole, 'De permanente kritiek op politieke partijen', in: *Beleid en Maatschappij*, 17 (1990), 1 (jan./feb.), 3-10.

12. J.W. Oerlemans, 'Een-partijstaat Nederland', in: *NRC Handelsblad*, 14 februari 1990.